

Keeleteaduslik elulugu 7

Räägime suulisest keelest!

Nele Karolin Teiva

Tartu Ülikooli keeleteaduse doktorant-nooremteadur

Ilona Tragel

Tartu Ülikooli keeleteadlikkuse ja eesti keele õppe professor

Taust

Lapsed omandavad keelt neid ümbritseva suulise keekekasutuse põhjal, samas kui kirjakeeles kehtivaid norme õpitakse koolis. Gümnaasiumi riiklikus õppekavas on kirjas, et gümnaasiumi lõpuks „[Õpilane] väljendab ennast nii suuliselt kui ka kirjalikus suhtluses selgelt, eesmärgipäraselt ja üldkirjakeele normide kohaselt [...]“ (GRÕK lisa 1, p 2.1.2) Keeleteaduslike teadmiste taustal ei ole üldkirjakeele normide kohane suuline suhtlus siiski võimalik, sest paljud aspektid, mida kirjakeeles reguleeritakse (nt kokku- ja lahkukirjutamine) on suuliselt keeles hoopis teiste põhimõtete alusel kujunenud (nt pausid ei kattu kirjakeele sõnavahedega).

Just seetõttu on väga loomulik, et kirjutama õppides panevad lapsed sõnu paberile nii, nagu häälduse põhjal õige tundub (nt kirjapandud tähtede arv või kokku-lahkukirjutus ei pruugi vastata kirjakeele normile). Samamoodi leidub suulisele keelele omaseid jooni tsätikeeles: sõnu kirjutatakse nii nagu neid hääldatakse (nt *kakskend*) või antakse sõnumiga edasi suulisele suhtlusele omaseid helisid ja emotsioone, mis tavaliselt kirjakeeles peidetuks jäävad (nt naeru *haha*). Nende suulise keele joontega kirjalikus tekstis tegelesime keeleteadusliku eluloo esimeses osas.¹ Selles osas jõuame suulise keele uurimise juurde tagasi: kirjeldame, kuidas pragmaatika ja vestlusanalüüsi raamistikus teadvustada ja mõtestada seda keelt, mida me suuliselt suhtluses omavahel iga päev kasutame.

¹ Teiva, Nele Karolin, Ilona Tragel 2021. Keeleteaduslik elulugu – teadlik ja teaduslik pilk oma keelelule. – Oma Keel 2, 66–71.

Pragmaatika on keeleteaduse haru, mis tegeleb keelelise käitumise ja tähenduse uurimisega, võttes arvesse keelekasutust ümbritsevat konteksti (vt ka keeleeeluloo eelmist osa² ja Pajusalu 2002). Suulise keele, eriti selle struktuuri süstemaatilise uurimiseks kasutatakse vestlusanalüüsi. Vestluste uurimises on oluline roll nii iga uuritava vestluse situatsiooni kontekstil kui ka keelekasutuse laiemal kultuurikontekstil. Järgnevalt vaatamegi, mida ja kuidas saab uurida nende keeleteaduse suundade analüüsi vahenditega.

Vestlusanalüüs: kuidas?

Vestlusanalüüs (ingl *conversation analysis*) uuritakse inimeste tegelikke vestluseid loomulikus ümbruses, et kirjeldada neis vestlustes esinevaid seaduspärasid. See meetod võeti sotsioloogias kasutusele 1960.–1970. aastatel, kui uurimustega näidati, et argivestlused, mille struktuuri oli varem peetud juhuslikuks, järgivad oma ülesehituses kindlaid mustreid (vt Kasterpalu, Gerassimenko 2006). Vestlusanalüüsi uurimisobjektiks võivad olla nii argivestlused (nt vestlus sõprade vahel) kui ka institutsionaalsed vestlused (nt arsti-patsiendi suhtlus, ametlike (nt müügi-) telefonikõnede alustus jmt). Siin artiklis keskendume argivestluste uurimisele.

Suulise kõne analüüsimiseks on vaja esmalt vestlused **salvestada** ja seejärel need **transkribeerida** ehk suuline kõne võimalikult täpselt üles kirjutada. Ideaalis võiks salvestada lisaks vestluse helile ka video, et peale kõne oleks võimalik uurida ka vestluses osalejate näoilmeid, žeste jms. Kuigi enne salvestamist on oluline suhtluspartnerit salvestamisest teavitada, siis eesmärk on, et salvestuse ajal toimuvad vestlused oleksid võimalikult loomulikud. See tähendab, et salvestada tasuks olukordi ja vestluseid, mis oleks toimunud ka ilma salvestamiseta. On tavaline, et salvestamise alguses pole vestlus päris loomulik, kuid ajapikku vestluskaaslased loodetavasti harjuvad ja salvestamine vestlust ei sega.

Transkriptsiooni eesmärk on esitada suuline vestlus kirjalikul kujul nii, et kirjutises kajastuksid ka päris vestluses aset leidnud nüansid: näiteks pealerääkimised (kui vestluskaaslased räägivad samal ajal), vestluses tekkinud pausid, kuuldav hingamine, sõnade kordused või nende pooleli

² Tragel, Ilona 2024. Keeleteaduslik elulugu 6. Keelemaastikud. – Oma Keel 1, 61–71.

jätmised, aga ka näiteks see, kui mõni kõnevoor või osa sellest on esitatud naerdes, muust tekstist valjemalt või vaiksemalt jne. Sõnad pannakse kirja täpselt selles järjekorras, nagu neid öeldi, ja täpselt sellisel kujul, nagu neid hääldati. Võimalik, et sõnade hääldus vastab nende sõnade kirjakeelsele normile (nt *hobune*), aga see võib ka erineda (nt *obune*). Sellest, kuidas hääldus kirjalikust keelest erineb, soovitame lugeda Oma Keele „Hääldusmõtete“ sarjast (esimene osa ilmus 2019). Vestluse transkribeerimise jaoks saab abi eri materjalidest (nt Eesti Keeleressursside Keskuse veebileht³; EG 2023: 11–12).

Mida täpsemalt uurida?

Vestluste struktuur: voor. Vestlusanalüüsi üks keskseid mõisteid on (kõne) **voor** (ingl *turn*). See on ühe kõneleja järjestikune „häälesolek“ vestluses (EG 2023: 991). Kui rääkima hakkab teine kõneleja, siis vahetub ka voor. Vooruvahetused võivad olla sujuvad, kuid nende vahele võib tekkida ka pikemaid pause või uus voor võib alata eelmisele kõnelejale pealerääkimisega. Uurida saab näiteks ühe vooru ülesehitust, voorude vaheldumist, voorude järjendeid (nt naabruspaare) ja vooruga tehtavaid suhtlustegevusi (nt küsimine, tervitamine, palumine).

Naabruspaar. **Naabruspaarid** (ingl *adjacency pair*) on voorude järjendid ehk mitmest voorust koosnevad vestluse osad. Naabruspaarides on voorude vahel tugev side ja kindlate voorude üksteisele järgnemine on tavapärane (näiteks küsimusele järgneb vastus). (Sacks jt 1974, eesti keeles vt EG 2023: 1008)

Sageli kasutatakse naabruspaare vestluste alguses ja lõpus, näiteks tervitus ja sellele järgnev reaktsioon ehk vastutervitus (A: *tere* B: *no tere*), hüvastijätt ja sellele järgnev reaktsioon (A: *no tšau siis* B: *tšautšau*). Naabruspaarid on näiteks ka küsimused-vastused, ettepanekud-reaktsioonid (nõustumine/mittenõustumine) (vt näide 1).

- (1) A: mis teed [küsimus]
B: midagi [vastus]
A: lähme välja [ettepanek]
B: davai lähme [nõustumine]

³ <https://keeleressursid.ee/et/148-suulise-kone-transkriptsioon>.

Pausid. Lisaks sõnadele, mida sõnumi edastamiseks kasutati, võivad sõnumina sama tähenduslikud olla hetked, mil ühtegi sõna ei kasutatud, ehk **pausid**. Pausid võivad tekkida voorude vahel, aga ka ühe kõneleja vooru sees (seda näiteks juhul, kui paus on vahend järje otsimiseks, st vajalik selleks, et kõneleja leiaks järgmise(d) sõna(d), mida öelda). Pike-mad pausid voorude vahel võivad aga viidata sellele, et vestluskaaslane ei taha või ei oska eelnevale voorule vastata, või plaanib anda vastuse, mis ei pruugi vastata vestluskaaslase ootustele. Suulise vestluse pause uurides on näiteks leitud, et mida tülikam on vestluskaaslasel talle esitatud palvet täita, seda pikem on paus palve esitamise ja sellele vastamise vahel (ka juhul, kui vastuseks on nõusolek palvet täita) (vt nt Roberts, Francis 2013). Liiga pikad pausid vestluses või täielik vaikus võivad olla samas ruumis viibivate inimeste jaoks ebamugavad (vt Pajusalu, Norvik 2024).

Konteksti mõju vestlusele

Keelekasutussituatsiooni võivad mõjutada mitu asjaolu: kes, mis eesmärgil, kellele, millal ja kus midagi ütles. Neid asjaolusid on keeleteaduslikes uurimustes nimetatud kontekstiks. Konteksti võib tinglikult jagada kaheks: situatsiooni kontekst ja kultuuri kontekst.

Situatsiooni konteksti täpsem uurimine aitab meil paremini aru saada sellest, kuidas me keelt kasutades arvestame vestluses osalejate rollide, asukoha ja vestluse ajahetkega. Keeleeluloo tähendust käsitlevas osas⁴ vaatasime näiteid referentsiaalsuse kohta, kus mingi kindel sõna osutab kindlale reaalse maailma entiteedile, näiteks sõna *maja* mingile kindlale majale mingis kindlas kohas. Suuliste vestluste keeles kasutatakse vestluse situatsiooni asjaoludele osutamiseks tihti **deiktilisi elemente**: vestluse situatsioonile viitavaid sõnu või väljendeid, nagu näiteks isikulised asesõnad (nt *mina*, viitab kõnesituatsioonis kõnelejale), osutavad asesõnad (*see, too*), osutavad määrsõnad (*siin, seal*) ja ajamäärsõnad (*täna, praegu*) (vt ka Pajusalu 2002). Kõigi nende sõnade mõistmiseks vestluses on oluline, et meil oleks vestluse toimumise konteksti kohta piisavalt infot (kelle vahel, kus ja millal vestlus toimub või toimus). Näiteks mõistmaks, mida tähendab kellegi öeldud lause „Ma olen praegu siin ja homme lähen sinna“, peab meil olema info selle kohta, kes on kõneleja (ehk *ma*), millal ta seda ütles (ehk

⁴ Kiik, Laura, Liisa-Maria Komissarov, Nele Karolin Teiva, Ilona Tragel 2023. Keeleteaduslik elulugu 5. Tähendused. – Oma Keel 2, 61–70.

millal oli *praegu* ja millal *homme*) ning kus ta seda ütles (kus asuvad *siin* ja *sinna*). Deiktiliste elementide uurimisega tegeleb pragmaatika.

Vestluskaaslasega suhtlemise tavadid mõjutab alati ka **kultuuri kontekst**. Kas oled mõnikord kahelnud, kas kasutada vestluskaaslasega vormi *sina* või *teie*? Nende vormide valik võib sõltuda sellest, kui tuttav vestluskaaslane on, kui vana ta on, milline on ta sotsiaalne positsioon jne. Näiteks on uurimuses leitud, et oma sõpru sinatavad nii eesti kui ka vene päritolu noored, samas oma vanemaid sugulasi eestlased pigem sinatavad ja venelased teietavad (vt Pajusalu 2010).

Kuigi oleme harjunud mõtlema keelest kui millestki, mida kasutatakse info edasi andmiseks, on teada, et maailma keeltes on selliseid sõnu ja väljendeid, mille eesmärk ei ole teabe edastamine. Mõtles näiteks sellisele eestikeelsele väljendile nagu „Kuidas läheb?“ ja ingliskeelsele väljendile „How do you do?“. Kuigi neid võiks tõlgendada ka sisuliste küsimustena, siis enamasti vastatakse eesti keeles siiski „Hästi. Ja sul?“ ning inglise keeles „How do you do?“. Nende väljendite eesmärk on seega pigem luua või hoida inimestevahelisi suhteid, kui edastada infot selle kohta, kuidas vestluses osalejad end parasjagu tunnevad vmt. Kultuurides võivad sama suhtluseesmärki täitvad keeleväljendid olla üsna erinevad. Kui oled vaadanud vanu Briti seriaale, siis oled ehk märganud, et tervituse ja hüvastijätu eesmärgil kasutati tihti nime ja/või tiitlit ning enamasti kaasnes sellega ka vastav žest või keha asend. Eesti kultuuriruumis me nimesid üldiselt sellistes kontekstides ei kasuta. Sellised tervikliku suhtluseesmärgiga keelelised üksused ehk kõnetead (nt tervitused, ettepanekud, palved) on üks pragmaatika uurimisobjekte. Näiteks palve on ekspressiivne, vastuvõtjale suunatud interpersonaalne kõnetegu (Searle 1969: 12–13).

Mõnikord on vestluses tarvis esitada palveid, et vestluskaaslane midagi teeks, näiteks paneks akna kinni. Selle palve sõnastamiseks on mitmeid viise ja nende viiside vahel valides mängib olulist rolli ka viisakus. Võime vestluskaaslasel öelda „Pane aken kinni!“, aga mõnes olukorras võib olla viisakam seda palvet pehmemdada ja öelda „Ole hea, pane aken kinni“. Eesti keele uurimisel (Pajusalu 2014) on leitud, et palvete esitamisel kasutatakse sageli küsilauseid ja tegusõnade tingiva kõneviisi vorme, aga näiteks ka eitust. Kõik need võimalused võivad olla koos ühes palves: „Ega sa ei saaks akent kinni panna?“. Sealjuures võib palve vormistamist mõjutada see, kui tuttav on inimene, kellele palvet esitatakse, ja kui suurt pingutust

selle täitmine teiselt nõuab. Palvet on võimalik edastada ka kaudselt, näiteks saab öelda „Mul on külm“ või „Aknast tuleb külma õhku“ ja loota, et vestluskaaslane tõlgendab seda palvena.

Ülesanne

Kogu enda ja/või oma sõprade/lähedaste tervitusi ja/või hüvastijätmise või muid naabruspaare. Analüüsi neid vestlusanalüüsi mõisteid kasutades. Salvesta vestlus (audio või video) ning transkribeeri vähemalt analüüsitav ja selgituse mõistmiseks vajalik osa sellest. Enne salvestamist küsi selleks kindlasti vestluses osalejatelt luba! Suulise kõne kirjanemiseks ehk transkribeerimiseks kasuta transkriptsioonimärke. Märgi üles ka vestluses osalejate taustaandmed (sugu, vanus, haridus, vajaduse korral ka muu asjakohane info) ning esita need andmete allikates. Andmete kogumisel pea silmas, et (eriti suulise) keele analüüsimisel on oluline kontekst. Vestluste kogumisel tuleb teha ülestähendusi vestluse toimumise aja, koha ja muude taustategurite kohta. Märgi üles ka vestluses osalejate andmed (vähemalt vanus ja sugu, aga kui uurimisteema seisukohast on oluline, siis ka haridus, kust pärit, kus töötab/õpib, mis keeli (mis tasemel) oskab jmt). Vestluse transkriptsioonis ja kirjalikus analüüsis säilita osalejate anonüümsus, viidates neile näiteks nime esitähedega või pseudonüümiga (osalejate anonüümsuse säilitamiseks muuda ka vestluses esinevad nimed). Iga inimese hääli kuulub tema isikuandmete hulka, mis tähendab, et vestluse salvestist ei tohi ilma vestluses osaleja loata (ja alaealistel ka tema vanemate loata) esitada.

Näide üliõpilase M. tööst

Vestlus toimus raekoja platsil 21.10.2022. Analüüsitav vestlusloik toimus telefoni vahendusel. H1 ja H3 (taustaandmed vt andmete allikates) vestlesid, et üksteist raekoja platsil üles leida.

H3: ega `sa=ei taha pärast kuskile `sööma minna?

H1: võib= `küll.

H3: tore. (.) kus oled `praegu? ma=ei näe `sind.

H1: ma olen `siin. ((lehvitab))

H3: `A hehe näen.⁵

⁵ Vestluses kasutatud transkriptsioonimärgid: . – langev intonatsioon; ? – tõusev intonatsioon; (.) – paus; \$\$ – naerev hääli; %% – vinguv hääli; = – kahe üksuse kokkuhääldamine; ` – rõhuline sõna; (()) – transkribeerija kommentaar.

Selle vestluse esimeseks naabruspaariks on küsimus ja vastus. Vastusele järgneb ka ühesõnaline positiivne kommentaar, mis näitab, et vestluskaaslane teist kuulis ning sellist vastust ka soovis. Teiseks naabruspaari alguseks saab lugeda kommentaarile järgnevat küsimust ning seletust, mis selgitab, miks küsimus esitati. Naabruspaar lõpeb vastusega, millele järgneb lühike kommentaar. Selles vestluses on deiktikud, millel referentidel pole kindlat hulka ning mis vahetuvad vastavalt olukorrale (Pajusalu 2002: 25). Isikudeiktikuteks saab vestluses nimetada asesõnad *sa* ja *ma*, ruumideiktikud on *kuskile* ja *siin* ning ajadeiktik on sõna *praegu* (Pajusalu 2009: 184).

Kokkuvõte

Nüüdseks oleme keeleluloo seitsmes osas käsitlenud teemasid, mida üks keelelulugu sisaldada võiks. Muidugi võiks oma keeleluloos kirjutada veel paljudel muudel teemadel. Lähtudes selles sarjas esitatud ülesannetest, saab kirja oma keelekogemuse seos kõigi olulisemate keeleteaduse uurimissuundadega.

Sarja võtame kokku järgmises osas, kus tuleb juttu keeleluloost kui tervikust. Kirjeldame ka seda, kuidas täpsemalt võiks keelelulugu valmida haridusasutuse õppetöö käigus. Lisaks saab järgmises osas lugeda kokkuvõtet sellest, mida Tartu Ülikooli kursuse „Sissejuhatus keeleteadusesse“ üliõpilased on oma tagasisides selle ülesande ja teksti valmimise käigu kohta arvanud.

Soovituslikud allikad

Harrik, Airika 2024. Uurimus: eestlased on hakanud vaikust viisakusvestlusse uputama. – ERR 18. september. <https://novaator.err.ee/1609462744/uurimus-eestlased-on-hakanud-vaikust-viisakusvestlusse-uputama>.

Hennoste, Tiit 2000. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. – Oma Keel 1, 48–57.

Laanesoo, Kirsi 2019. Küsilausestest, mis ei küsi. – Oma Keel 2, 25–30.

Pajusalu, Renate 2002. Lingvistiline pragmaatika ehk Mida kõike inimene oma keelega teha võib. – Oma Keel 2, 21–26.

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Eesti Keele Sihtasutus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/58493>.

Pajusalu, Renate 2010. Teie või sina? – Oma Keel 1, 5–10.

Rääbis, Andriela 2010. *Tšau Miina mis teed*. Telefonivestluse alustamisest meil ja mujal. – Oma Keel 1, 19-25.

Rääbis, Andriela 2015. Direktiivid argisuhtluses. – Oma Keel 1, 3–10.

Viidatud kirjandus

GRÕK = Gümnaasiumi riiklik õppekava 2023. Lisa 1. Ainevaldkond „Keel ja kirjandus“⁶. https://www.riigiteataja.ee/aktuilisa/1080/3202/3006/18m_gym_lisa1.pdf#.

EG = Metslang, Helle, Mari Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Pire Teras, Annika Viht, Eva Liina Asu, Liina Lindström, Pärtel Lippus, Renate Pajusalu, Helen Plado, Andriela Rääbis, Ann Veismann 2023. Eesti grammatika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kasterpalu, Riina, Olga Gerassimenko 2006. Vestlusanalüüs. – Teoreetiline keeleteadus Eestis 2. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Tartu, 112–126.

Pajusalu, Renate 2014. Palved eesti, soome ja vene keeles: grammatika pragmaatika teenistuses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, 241–257.

Pajusalu, Renate, Miina Norvik 2024. The not so silent Estonians? Perceptions and practice of small talk. – Journal of Politeness Research.

Roberts, Felicia, Alexander L. Francis 2013. Identifying a temporal threshold of tolerance for silent gaps after requests. – The Journal of the Acoustical Society of America 133 (6), EL471–7.

Sacks, Harvey, Emanuel A. Schegloff, Gail Jefferson 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. – Language 50 (4), 696–734.

Searle, John 1969. *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

OK